Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

ARXEOLOGIK MANBALAR ASOSIDA DINIY BAG‘RIKENGLIK MUAMMOLARI TADQIQ QILISH

Normurod Mamatov
Ijtimoiy-siyosiy fanlar instituti, PhD.prof.
Karimov Islomjon Ilxomjon o‘g‘li
Ijtimoiy-siyosiy fanlar instituti, magistr talaba
G-mail: islomboy1322@gmail.com,
+998-94-277-62-31
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20337334

Annotatsiya: Mazkur maqolada arxeologik manbalar asosida diniy bag‘rikenglik masalalari tadqiq qilinadi. Tadqiqot davomida Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq, Hindiston va Yevropa hududlarida olib borilgan arxeologik qazilmalar natijalari tahlil qilinib, turli diniy konfessiyalar vakillarining bir hududda yashaganligi, ibodat maskanlarining yonma-yon joylashganligi hamda madaniy qatlamlarda diniy sintez holatlarining mavjudligi ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, Kushonlar davri, So‘g‘d madaniyati, Samarqand va Buxoro hududlaridagi topilmalar asosida diniy bag‘rikenglikning tarixiy ildizlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari diniy bag‘rikenglikning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni va uning arxeologik dalillar bilan tasdiqlanishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Arxeologiya, diniy bag‘rikenglik, madaniy meros, Kushonlar davri, So‘g‘d sivilizatsiyasi, ibodatxonalar, diniy sintez, Markaziy Osiyo, arxeologik topilmalar, konfessiyalararo munosabatlar.

Аннотация: В данной статье исследуются вопросы религиозной толерантности на основе археологических источников. В ходе исследования были проанализированы результаты археологических раскопок, проведённых на территориях Центральной Азии, Ближнего Востока, Индии и Европы, и на научной основе освещены факты совместного проживания представителей различных религиозных конфессий на одной территории, соседнего расположения культовых сооружений, а также наличия религиозного синтеза в культурных слоях. Кроме того, на основе находок периода Кушанского государства, согдийской культуры, а также археологических материалов Самарканда и Бухары раскрываются исторические корни религиозной толерантности. Результаты исследования показывают роль религиозной толерантности в развитии общества и подтверждение её существования археологическими доказательствами.

Ключевые слова: Археология, религиозная толерантность, культурное наследие, Кушанский период, согдийская цивилизация, храмы, религиозный синтез, Центральная Азия, археологические находки, межконфессиональные отношения.

Abstract: This article examines issues of religious tolerance based on archaeological sources. During the research, the results of archaeological excavations conducted in Central Asia, the Middle East, India, and Europe were analyzed, and scientific evidence was provided regarding the coexistence of representatives of different religious confessions within the same territories, the close placement of places of worship, and the existence of religious syncretism within cultural layers. Furthermore, the historical roots of religious tolerance are revealed through findings related to the Kushan period, Sogdian culture, and archaeological discoveries from Samarkand and Bukhara. The research findings demonstrate the role of religious tolerance in the development of society and confirm its existence through archaeological evidence.

Keywords: Archaeology, religious tolerance, cultural heritage, Kushan period, Sogdian civilization, temples, religious syncretism, Central Asia, archaeological findings, interfaith relations.

Kirish

Diniy bag‘rikenglik insoniyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Turli din va e’tiqod vakillarining bir hududda tinch-totuv yashashi jamiyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qilgan. Tarixiy jarayonlarni o‘rganishda arxeologik manbalar alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ular yozma manbalarda aks etmagan ko‘plab ma’lumotlarni ochib beradi [1].

Markaziy Osiyo qadimdan turli dinlar kesishgan hudud bo‘lib kelgan. Bu yerda zardushtiylik, buddaviylik, nasroniylik, manixeylik va islom dini vakillari faoliyat yuritgan [2]. Ayniqsa, Buyuk ipak yo‘li orqali turli xalqlar va madaniyatlarning o‘zaro aloqalari diniy bag‘rikenglik rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Arxeologik qazilmalar natijasida topilgan ibodatxonalar, haykallar, devoriy suratlar va tangalar turli diniy e’tiqodlarning bir hududda parallel ravishda mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi [3]. Shu jihatdan arxeologik manbalarni tahlil qilish diniy bag‘rikenglikning tarixiy asoslarini ilmiy jihatdan o‘rganishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Metodologiya

Tadqiqot davomida tarixiy-qiyosiy, arxeologik tahlil va manbashunoslik usullaridan foydalanildi. Asosiy e’tibor Markaziy Osiyo hududidagi arxeologik yodgorliklarga qaratildi. Jumladan, Afrosiyob, Dalvarzintepa, Qoratepa, Fayoztepa, Varaxsha va Panjikent yodgorliklari bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar o‘rganildi [4].

Shuningdek, UNESCO va xalqaro arxeologik ekspeditsiyalar hisobotlari, ilmiy monografiyalar hamda akademik maqolalar tahlil qilindi. Arxeologik topilmalarning diniy bag‘rikenglik bilan bog‘liq jihatlari konseptual tahlil asosida baholandi.

Tadqiqotda topilmalar quyidagi mezonlar asosida o‘rganildi:

- Turli diniy ibodat maskanlarining bir hududda joylashuvi;
- Diniy ramzlarning sintezlashuvi;
- Moddiy madaniyatda diniy tolerantlik izlari;
- Savdo yo‘llarining konfessiyalararo aloqalarga ta’siri.

Natijalar

Arxeologik tadqiqotlar natijalari Markaziy Osiyoda qadimdan diniy bag‘rikenglik muhiti mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi. Jumladan, Surxondaryo viloyatidagi Qoratepa majmuasi buddaviylik ibodatxonasi sifatida mashhur bo‘lib, bu yerda hind va mahalliy madaniyat unsurlari uyg‘unlashgan [5]. Qazilmalar davomida topilgan haykallar va yozuvlar buddaviylikning mahalliy aholi tomonidan qabul qilinganligini ko‘rsatadi.

Dalvarzintepa yodgorligidan topilgan budda haykallari, oltin buyumlar va tangalar Kushonlar davrida diniy xilma-xillik mavjud bo‘lganligini tasdiqlaydi [6]. Kushon podsholari tangalarida yunon, eron va hind diniy timsollarining birgalikda tasvirlanishi diniy bag‘rikenglikning siyosiy darajada qo‘llab-quvvatlanganidan dalolat beradi [7].

Afrosiyob devoriy suratlari ham diniy va etnik xilma-xillikni aks ettiradi. Samarqand hududidagi ushbu topilmalarda turli xalqlarning elchilari va diniy marosimlari tasvirlangan bo‘lib, bu hududning ko‘p konfessiyali markaz bo‘lganligini ko‘rsatadi [8].

Panjikent shahristonidan topilgan devoriy rasmlar va ibodatxona qoldiqlari so‘g‘dlar orasida zardushtiylik bilan bir qatorda boshqa diniy qarashlar ham mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi [9]. Arxeologik materiallar asosida olimlar So‘g‘d jamiyatida diniy murosaning yuqori darajada shakllanganligini qayd etadilar.

Buxoro va Termiz hududlaridagi qazilmalar davomida nestorian nasroniylikka oid xoch belgilarining topilishi islomdan oldingi davrda ham turli din vakillari bir hududda yashaganligini ko‘rsatadi [10].

Tahlil va muhokama

Arxeologik manbalar diniy bag‘rikenglik masalasini o‘rganishda yozma manbalarga nisbatan ancha xolis dalillarni beradi. Chunki moddiy madaniyat namunalarida siyosiy yoki mafkuraviy ta’sir kamroq aks etadi. Shu sababli arxeologik topilmalar diniy munosabatlarning real tarixiy holatini tiklashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kushonlar davri diniy bag‘rikenglikning yorqin namunasi hisoblanadi. Milodiy I–III asrlarda hukmronlik qilgan Kushon imperiyasi hududida buddaviylik, zardushtiylik, yunon dini va mahalliy e’tiqodlar birgalikda mavjud bo‘lgan [11]. Podsho Kanishka davrida buddaviylik davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlangan bo‘lsa-da, boshqa diniy e’tiqodlarga nisbatan bosim kuzatilmagan. Bu holat tangalar, ibodatxonalar va haykaltaroshlik namunalarida yaqqol aks etadi.

Qoratepa va Fayoztepa buddaviylik markazlarida topilgan yunon uslubidagi haykallar madaniyatlararo ta’sirning yorqin namunasidir. Tadqiqotchilar bu holatni ellinistik madaniyat bilan hind-buddaviy an’analar sintezi sifatida baholaydilar [12]. Bu esa diniy bag‘rikenglik nafaqat ijtimoiy, balki madaniy integratsiya jarayoni bo‘lganligini ko‘rsatadi.

So‘g‘d sivilizatsiyasi ham diniy tolerantlikning muhim markazlaridan biri bo‘lgan. Buyuk ipak yo‘li orqali savdo qilgan so‘g‘d savdogarlari turli diniy markazlar bilan aloqada bo‘lgan. Panjikent va Varaxsha yodgorliklarida aniqlangan san’at namunalarida zardushtiylik bilan bir qatorda buddaviylik va manixeylik unsurlarining mavjudligi madaniy almashinuv kuchli bo‘lganligini tasdiqlaydi [13].

Arxeologik ma’lumotlarga ko‘ra, Markaziy Osiyoda diniy bag‘rikenglik iqtisodiy omillar bilan ham chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Buyuk ipak yo‘li orqali savdo rivojlangan hududlarda diniy xilma-xillik yuqori darajada kuzatilgan. Savdogarlar xavfsiz va barqaror muhitdan manfaatdor bo‘lganliklari sababli turli e’tiqod vakillari o‘rtasida murosa muhiti shakllangan [14].

Bundan tashqari, arxeologik qazilmalarda aniqlangan diniy ramzlarning bir-biriga uyg‘unlashuvi sinkretizm hodisasini ko‘rsatadi. Masalan, Kushon davri haykallarida buddaviylik ikonografiyasi bilan mahalliy eroniy tasvirlarning uyg‘unlashuvi kuzatiladi. Bu holat diniy qarashlar o‘rtasida qat’iy chegaralar bo‘lmaganligini anglatadi.

Markaziy Osiyoda islom dini kirib kelgach ham ayrim hududlarda boshqa din vakillarining yashashda davom etganligi arxeologik manbalarda tasdiqlanadi. Termiz va Samarqand hududlaridan topilgan nasroniylikka oid topilmalar VIII–IX asrlarda ham konfessiyalararo munosabatlar mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi [15].

Yevropa va Yaqin Sharq hududlaridagi arxeologik topilmalar ham diniy bag‘rikenglikning tarixiy ildizlarini ko‘rsatadi. Masalan, Andalusiya hududidagi qazilmalarda musulmon, nasroniy va yahudiy madaniyatiga oid buyumlarning bir qatlamda uchrashi o‘rta asrlarda diniy hamkorlik mavjud bo‘lganligini tasdiqlaydi [16].

Arxeologik manbalarning yana bir muhim jihati shundaki, ular diniy nizolar va bag‘rikenglik darajasini qiyosiy o‘rganish imkonini beradi. Diniy bag‘rikenglik kuchli bo‘lgan hududlarda savdo, shaharsozlik va san’at rivojlanganligi kuzatiladi. Aksincha, diniy qarama-qarshilik kuchaygan hududlarda madaniy tanazzul holatlari kuzatilgan.

Bugungi globallashuv sharoitida tarixiy tajribani o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Arxeologik dalillar diniy bag‘rikenglik insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotining muhim omili bo‘lganligini ko‘rsatadi. Shu sababli tarixiy merosni asrash va uni ilmiy jihatdan tadqiq qilish zamonaviy jamiyat uchun ham dolzarb hisoblanadi.

Xulosa

Arxeologik manbalar diniy bag‘rikenglik tarixini o‘rganishda muhim ilmiy asos hisoblanadi. Markaziy Osiyo hududidagi qazilmalar natijalari turli din vakillari qadimdan bir hududda yashab, o‘zaro

madaniy aloqalarda bo‘lganligini tasdiqlaydi. Kushonlar davri, So‘g‘d sivilizatsiyasi va Buyuk ipak yo‘li bilan bog‘liq topilmalar diniy tolerantlikning tarixiy ildizlari chuqur ekanligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari diniy bag‘rikenglik iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotning muhim omili bo‘lganligini ko‘rsatdi. Arxeologik topilmalar asosida shakllangan ilmiy xulosalar bugungi kunda ham konfessiyalararo totuvlikni mustahkamlashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Masson V.M. *Drevnie sivilizatsii Vostoka*. Moskva: Nauka, 1989. – B. 45–58.
2. Rtveladze E.V. *Sivilizatsii, gosudarstva, kultury Tsentralnoy Azii*. Toshkent, 2005. – B. 112–126.
3. Litvinskiy B.A. *Buddizm v Sredney Azii*. Moskva: Nauka, 1992. – B. 73–95.
4. Pugachenkova G.A. *Iskusstvo Baktrii epoxi Kushan*. Moskva, 1979. – B. 88–104.
5. Stavisky B.Ya. *Qoratepa – buddiyskiy pamyatnik*. Toshkent, 1987. – B. 51–69.
6. Askarov A.A. *Drevniy Dalverzin*. Toshkent: Fan, 1973. – B. 90–118.
7. Harmatta J. *History of Civilizations of Central Asia*. Paris: UNESCO, 1994. – B. 210–245.
8. Albaum L.I. *Jivopis Afrasiaba*. Toshkent: Fan, 1975. – B. 34–59.
9. Marshak B.I. *Legendy, skazki i basni v iskusstve Sogda*. Moskva, 2002. – B. 101–128.
10. Baipakov K.M. *Velikiy Shelkoviy put na territorii Kazaxstana*. Almaty, 2007. – B. 144–162.
11. Dani A.H., Masson V.M. *History of Civilizations of Central Asia. Vol. III*. Paris: UNESCO, 1996. – B. 325–349.
12. Fussman G. *Buddhist Art of Gandhara*. Paris, 2011. – B. 56–80.
13. Grenet F. *Religions in Ancient Central Asia*. London, 2022. – B. 93–127.
14. Liu Xinru. *The Silk Road in World History*. Oxford University Press, 2010. – B. 67–91.
15. Foltz R. *Religions of the Silk Road*. New York: Palgrave Macmillan, 2010. – B. 134–156.
16. Fletcher R. *Moorish Spain*. Berkeley: University of California Press, 1992. – B. 98–121.